

שלמה המלך וגבירול הנגר: על ספר השירים של רבקה מרים, האף על פי,

הוצאת כרמל תשע"ד

דברים שנאמרו בערב לכבוד ספר זה, שהתקיים במוצאי שבת, אור לכ"ב כסלו
תשע"ה, ב'נפגשים, בית תרבות ורוח' בירושלים

מאת יהודה ליבס

הרבה כותבי שירים מוכרים לי, ורבים כותבים היטב, אך רבקה מרים היא עניין לעצמו. כמה שהיא קטנה (כפי שהיא חוזרת ומדגישה), זאת פשוט משוררת גדולה. בכך אין חדש. רבקה כותבת זה שנות יובל, וברוב הזמן הזה אני עוקב אחרי יצירתה (אף יום חתונתה זכור לי, ביער ירושלים לפני למעלה מארבעים שנה), ואף יצא לי כבר לדבר בפומבי ולכתוב על כמה מקבצי שירתה, ובדרך כלל היא מעודדת אותי באומרה שבין כה וכה היא לא מבינה מה שמדברים על השירה.

שירת רבקה גדולה גם בכמות, ונחנה בשפע ובפוריות יוצאים מן הכלל. מאז שיצאו לאור, בשנת תשע"א, הכרכים העבים של כל שירי רבקה מרים, כבר התפרסמו עוד שלושה קבצים מדהימים. משה, צל השלם, והאף על פי שלפנינו. כל שיריה חתומים בחותמה המיוחד, ונדמה לי שהייתי מזהה מיד, לו מצאתי עוד שיר שלה, בלא ייחוס. ועם זאת ניכרת בשירתה השתנות והתפתחות, והקובץ הנוכחי הוא בהחלט פסגה חדשה.

יסוד מתמיד ביצירתה של רבקה מרים, הוא יצירת מיתוסים, ביונית מיתופואזיס, והוא הדבר שמעניין אותי במיוחד, גם אצל רבקה וגם בכלל. לעתים קרובות רבקה יוצרת מיתוס על ידי התעמקות במלה, בצלילה ובמשמעותה, והפיכתה ליצור חי, כמו למשל הטימיון, שמצויר באחד משיריה כחיה השוכנת במרתף. דרך אחרת היא התעמקות במיתוס ידוע, מנכסי התרבות והדת שלנו, ושינויו או העשרתו, על ידי הוספת נופך משלה מעולמה

הפנימי וממחשבותיה. מדי פעם חוזרת רבקה לאותו מיתוס עצמו, ומשנה אותו שוב. כך למשל במשך השנים נוצרו אצלה המון שירים על עקדת יצחק, או על משה והאשה הכושית.

הספר הקודם, צל השלם, נפתח במחרוזת שעוסקת בצל, ובהמשך היא במקצת נפרמת. בספר הנוכחי, האף על פי, נדמה שהמחרוזת מהודקות יותר. הספר מחולק לשנים עשר פרקים, שכל אחד עוסק בנושא מיתי אחד, שרבקה לשה והופכת והופכת בו. עד שלפעמים נדמה לך שהיא, כמו שאומרים היום, קצת חופרת, עד שאתה מגלה את הזהב העולה מן החפירות, את העיונים העמוקים בענייני הקיום, העם והיצירה.

הנושא הראשון של הספר, שלמים, משתלשל מן הספר הקודם, צל השלם, שאף נזכר כאן בשמו (כפי שעוד נראה), והוא מדבר בכפילות שיש בדברים: הקיום וההעדר, החיים והמות, הצל והממשות, אשר מתקיימים זה בצד זה וזה לפני זה ואף זה לפני זה. כמו שכותב עגנון בסיפור (שעוד ייזכר להלן) עידו ועינם: 'אין לך דבר שלא קדם לו רישומו, משל לעוף, קודם שהוא עף פורש כנפיו והן עושות צל, מביט הוא בצל ופורש כנפיו וטס'.

כך אף המוות. זה אומנם ממשמש ובא בתום החיים, אך הוא גם קודם להם, והוא המקור שממנו הם שואבים את חיותם. עניין זה מתבטא בחדות מיוחדת בשיר הראשון של המחרוזת השנייה הנקראת חור, שדומה שממשך את הראשונה (עמ' 25): 'המות אמרה האשה הקטנה לאיש הגבוה, הוא חר שחר / שמושך לתוכו כל כוכב. / החור השחר הוא החיים, לחש לה האיש שבמיטתה שכב'. ואין לפרש את כל הסודות שהוסיף כאן הגבר לדיאלקטיקה של החיים והמוות.

לשם הבעת שניות דיאלקטית זו, נוקטת רבקה בדרך מיוחדת של יצירת מיתוס, שכמותה מצאנו בספרות הקבלה, בעיקר מבית מדרשו של האר"י כגון בספר הגלגולים ובספר מגלה עמוקות. פירוש הכתובים והמציאות, וסגירת פעריהם, בהנחה של גלגולי נשמות, המקשרים בין נשמותיהם של דמויות שונות בתולדות העם. ובדרך זאת יוצרת רבקה את הזוגות, המסמלים בהווייתם את ניגודי החיים והמוות. רבקה מפנה כאן את תשומת הלב לדמות מקראית שספק

אם נידונה בספרות הקבלה, ואפילו את שמה איננו יודעים: הבן הראשון שנולד לדוד ובת שבע, ומת בילדותו בשל חטאם. בן זה הוא כעין הרישום שקדם לבן השני, שלמה המלך. המוות הקודם לחיים והצל הקודם לממשות וממשיך ללוותה כצל. לפי הכתוב עם מות הילד פסק דוד מאבלו, והוא מנמק זאת באופן הגיוני לכאורה: 'ועתה מת למה זה אני צם, האוכל להשיבו, אני הולך אליו והוא לא ישוב אלי' (ש"ב יב, כג). אך במחשבה שנייה קשה הדבר, הרי בכך דומה מותו של הילד למות כל אדם, שאנו כן מתאבלים אחרי מיתתו. לכן מתגנבת אל הראש מחשבה אחרת, שאולי נצנצה גם במוחה של רבקה: אולי באיזשהו מקום שמח דוד על מות הילד, מתוך תקווה שעם מותו, מות תוצאת החטא, ייעלם גם החטא בעצמו, ויגיע תורו של ילד אחר, שלם לכאורה שלם בלא פגם. בתקוה לשלמות כזו קראו לילד השני אביו ואמו בשם 'שלמה'.

אבל, לפי רבקה, הילד המת, אותו רישום ראשוני, לא אבד לעולמים, וגם הוא היה לשלמה, כאשר נתגלגל בגדול משוררי ישראל, ר' שלמה אבן גבירול. הדמיון בין שני השלמים גלוי לעין. גם שלמה המלך היה משורר גדול, כעולה משיר השירים אשר לשלמה, וגם פילוסוף גדול, שכתב את דברי קהלת בן דוד, שאינו נופל ממקור חיים, ספר הפילוסופיה של אבן גבירול. לפי עדות עצמו אבן גבירול בחר בתבונה מנעוריו, והדגיש פעמים רבות בשיריו את חכמתו שאין כמוה, ונראה שאכן השווה עצמו לשלמה הראשון. דרך אגב, בימי הביניים יוחסו לשלמה המלך עוד ספרי חכמה ואף ספרי מאגיה רבים, וחוקרת אחת (שרה כ"ץ) סברה שבאמת המחבר שלהם היה שלמה אבן גבירול, וכינוי הערבי סולימאן אלמלכי, כלומר איש העיר מלגה, ניתרגם לעברית בטעות כ'שלמה המלך'.

שלמה אבן גבירול עני היה, נודד וחולה, כפי שרבקה מדגישה כאן, ולכאורה רחוק ממלכות, אך לא כך לפי תודעתו. הוא שכתב את השירה הגדולה כתר מלכות, היחיד משיריו שנזכר כאן בשמו, ונרמז בכמה מקומות. שלמה המלך, לעומת זאת, הוסר ממלכותו בידי אשמדאי, והפך להלך עני, לפי אגדת חז"ל המעובדת גם היא במחרוזת השירים. זה לדעתי פשר אפיונה של המלכות

בשורות הבאות (בעמ' 10): 'מהי מלכות? שואלים כל השלמה / האם היא צל השלם? / האם היא החלום שפרץ מהעין / כי לא הכילו החולם?'

בשורות אלה נזכר שמו של ספר השירה הקודם, צל השלם, שמקבל כאן נופך חדש, צל השלמה, וזה מכשירו לסמל גם את המחרוזת הראשונה של הספר הנוכחי. גם נמצא כאן ארמוז לשורה מכתר מלכות, שירתו הנזכרת של אבן גבירול. החלום שפרץ מהעין, מזכיר בוודאי את מיתוס הבריאה של אבן גבירול בכתר מלכות, שבו מבקש האל 'למשוך משך היש מן האין / כהימשך האור היוצא מן העין'.

היצירה האנושית, החלום והשירה דומים אכן ליצירה האלהית, יצירת האדם והעולם, שנברא במחשבה ובדיבור. זה בדיוק עניינו של המיתוס, ליצור את האל אשר מצדו יצר את האדם. אין דרך לומר מי משני היוצרים ראשון ומיהו שבא אחריו, ממש כמו שני השלמה, שרומזים גם לכפילות זו, האלהית והאנושית. ואכן לפי חז"ל שלמה הוא גם כינוי לאלהות, מלך שהשלום שלו. רבקה אינה מזכירה אומנם במפורש זיהוי זה, אך משירה עולה ערבוב והיפוך בין מלכות האל ולמלכות שלמה. כך בהיפוך תפקידים מבהיל כותבת רבקה (עמ' 11): 'הגבירול טובל נוצה בדיו מותו / ואת כתר מלכות רושם. והאל הגדול, שירא מהביט בדמותו / בדחילו הוגה שמו כך 'השם'. 'השם' היא הצורה הממירה בפנינו את שמו של האל, הנשגב מאתנו (אנו נזכרים בשורה מהשירה כתר מלכות: 'לך השם הנעלם ממתי חכמה'), אך בשירה של רבקה האל הוא, שאינו מעז לבטא את השם הגדול 'שלמה', ומחליפו ב'השם', המכיל את אותיות 'שלמה' בחסרון הלמד, מה שמאשר לאל לבטאו. היפוך כזה מצוי גם בהמשך (עמ' 12), כאשר אחת השכנות מביעה את הדעה שהאל הגדול 'אליו [= אל גבירול] מפניו יברח', ובהפך ממה שמצאנו באחד משירי אבן גבירול, שמדבר על בריחתו שלו מן האל ואליו.

ואולי ערבוב והיפוך כזה אינם רחוקים גם משירת גבירול המקורית. כל מי שיישאל על השירה כתר מלכות יאמר בוודאי שהכוונה לכתר על ראש האל, שהמשורר מבקש להכתיר בשירתו. אבל בשורות המבוא שכתב גבירול לשירתו, תימצא לדעתי דו משמעות: 'בשירתי יסכן גבר / כי בה ילמד ישר וזכות / סיפרתי

בה פלאי אל חי / בקצרה אך לא באריכות [על שורה זו עוד אדבר אחר כך] /
 שמתיה על ראש מהללי / וקראתיה כתר מלכות. 'שירה זו, כתר מלכות, מספרת
 אומנם 'פלאי אל חי', אך מושמת דווקא על ראש מהלליו של המשורר, ככתר
 מלכות על ראשו (ולהלן נזכיר השוואה נוספת שעורך אבן גבירול בינו ובין האל,
 בשיר אהבתיך).

יותר מזוג אחד מתגלמים אפוא בזוג השלמיים. וגם זוגות נוספים עולים
 על במת המשחק. כאלה הם בוודאי גם שלמה המלך ושלמי הסנדלר, אשר גם
 דומה לשלמה וגם משמש כניגודו הגמור. זה אומנם לא מובא בפירוש במחרוזת
 השירים, אך דומה שאפשר למצוא לו רמזים, ואף נודע לי שבעקבות אסוציאציה
 כזאת נפגשה רבקה עם אילי גורליצקי, כוכב ההצגה על שלמה ושלמי.

זוג אחר פוגשים אנו כאן במפורש, הם הילד החי והילד המת של משפט
 שלמה, שגם הם גלגולים של שלמה המלך ואחיו המת ואף של גבירול (עמ'
 10): 'אני הילד החי', אומר המלך, והוגה הגבירול 'ואני המת'. וגם שתי
 אמותיהם, הזונה הטובה שויתרה למען החיים והרעה שביקשה להמית,
 משתתפות במשחק, כפי שנאמר כאן: 'כשלתע קרבות שתי זונות, ילד חי וילד
 מת בדיהן / ונוקשות על הדלת'.

שתי אלה מזמינות עוד זוג של נשים: השולמית, בת זוגו של שלמה משיר
 השירים, ובת זוגו של גבירול. זה היה, כנראה משירי התלונה שלו, בודד ורווק,
 אך מספרים שברא לו אשה מעץ, ואותה מזמנת רבקה לשירה. על סיפור זה
 כתבתי אני בשני מאמרים, 'ספר יצירה אצל ר' שלמה אבן גבירול ופירוש השיר
 אהבתיך', ו'גלם בגימטריה חכמה: על ספרו של משה אידל הגולם' (כל מאמרי
 ניתנים לקריאה בכתובת <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar>). הסיפור
 מופיע אומנם לראשונה בכתבי ר' יוסף שלמה רופא, היש"ר מקנדיה, כשש
 מאות שנה אחרי גבירול, אך אני שם ביקשתי להראות שבריאת גולם כזה, גם
 אם לא התרחשה בפועל, בכך זאת מתאימה לרוחו של גבירול, שבשירו
 'אהבתיך' ביקש לעצב את תלמידו כפי שהאל עיצב את העולם. בעניין האשה
 שברא המשורר התעורר ויכוח ביני לבין חברי משה אידל. הוא סבר שמדובר רק
 במין רובוט מכני לעזרה פרקטית, ואני דיברתי גם על קשר ארוטי בין המשורר

לבין יצירתו, דוגמת מעשה פיגמליון. אציין בשמחה שבשני הנושאים הללו נראה שרבקה פוסעת לצדי. אצלה אשה זו העשויה עץ חוזרת ומכה שורשים בקרקע ומעלה פירות, ונוסף לתפקיד היצירה השירית, שאותה היא ממלאת כיצירת המשורר, מגלמת היא כמדומה גם את דמות המשוררת עצמה. אגב, בצורה דומה מופיעה אשת העץ של אבן גבירול בסיפור עידו ועינם שהוזכר כבר. כאשר שומע המספר על קולות האשה שעלו מחדרו של גדעון גינת, נזכר הוא באשה שיצר לו גבירול.

לקרנבל הזוגות של מחרוזת השירים מבקש אני להוסיף עוד זוג אחד, שאפשר להעלות מן הסיפור המקראי, ולצרף לחגיגה של רבקה. מיד אחר תיאור מות בנם הראשון של דוד ובת-שבע, מסופר על הולדת שלמה במלים אלה (ש"ב יב, כד-כה): 'וַיִּנָּחַם דָּוִד אֶת בֵּית שָׁבַע אֲשֶׁתוֹ וַיָּבֵא אֵלֶיהָ וַיִּשְׁכַּב עִמָּה וַתֵּלֶד בֶּן וַתִּקְרָא [כתיב: וַיִּקְרָא] אֶת שְׁמוֹ שְׁלֹמֹה וְהָ אֶהְבֹּ. וַיִּשְׁלַח בְּיַד נָתָן הַנְּבִיא וַיִּקְרָא אֶת שְׁמוֹ יְדִידְיָהּ בְּעֵבֹר הַ". לדעתי ברקע הדברים נמצא סיפור הולדת בנימין. רק על שנים אלה, שלמה ובנימין, מספר המקרא שנקראו בשני שמות, כל אחד בפי הורה אחר: על בנימין נאמר שאמו קראה לו בן אוני, ואביו קרא לו בנימין (בר' לה, יח). ובסיפור הולדת שלמה דלעיל, השם שלמה נקרא כנראה בפי שני ההורים (לפי הקרי והכתיב), ואלו ידידיה בפי השותף השלישי ליצירת הוולד (קידושין, ל ע"ב) הוא האל. והנה השם ידידיה, מזכיר מאוד את ברכת משה לבנימין (דב' לג, יב): 'ידיד ה' ישכן לבטח עליו'. רחל העקרה, שסוף סוף נולד לה בן לא הסתפקה בו אלא קראה 'את שמו יוסף לאמר יסף ה' לי בן אחר' (בר' ל, כד). משאלתה זו נענתה אומנם אך עלתה לה בחייה, ככתוב (בר' לה, יח): 'וַיְהִי בְּצֵאת נֶפֶשׁהּ כִּי מָתָה וַתִּקְרָא שְׁמוֹ בֶּן אוֹנִי וְאָבִיו קָרָא לוֹ בְּנִימִין'. נמצא אפוא שגם שני אלה מסמלים את החיים והמוות, וניתנים לשילוב במסכת של רבקה.

אומנם אין להגזים ברצינות של המיתוסים שיוצרת רבקה. היא איננה מבקשת להיות האר"י הקדוש. עניינה דווקא במשחק (אגב, יסוד שאינו זר לגמרי גם למיתוס הקבלי, כפי שניסיתי להראות במאמרי 'זוהר וארוס'), בכישוף ואף בשקר. כך אפשר ללמוד כבר מדברי השכנות, המובאים ממש בראשית

הספר: 'כך מלחשות השכנות: שני שלמה יולדו לבת שבע [...] הן השכנות דעתן קלה / הן יודעות לחש ללחוש ומרק לבחוש [...] פוך בלחייהן עיניהם משקרות. / הן דוברות אמת גם כשהן משקרות'.

לפי המלים האחרונות, שכנות אלה דומות למוזות שגילו להסידוס, ראשון המשוררים היווניים, את תולדות האלים. בראש ספרו זה מתאר הוא את פגישתו עם המוזות, אשר אמרו לו (בתרגומי, בספרי מנמוסיני): 'אָנוּ יוֹדְעוֹת לְהַגִּיד רַב-שְׁקָרִים שְׂדֵמִיּוֹן לְאֵמֶת בָּם / אָנוּ יוֹדְעוֹת גַּם, כָּל עֵת שְׂנַחֲפָץ, אֲמַתוֹת לְהַשִּׁיחַ'. לפי התיאור שם המוזות הם בנותיה של זיכרון (ביוונית מנמוסיני) אך עניין דווקא השכחה, להשכיח משומע השירה את צרות היום יום. פרדוקס דומה נמצא גם בספר שלפנינו, ואף בשמו 'האף על פי'. צירוף זה משמעותו הרגילה היא 'בהיפוכו של דבר', אך גם, לפי עדות אחד השירים כאן (עמ' 84) – 'התעלה בין האף לפה / שאותה, כסימן מחיקה, בנו טבע המלאך', מה שהביא לשכחת העולמות שלפני הלידה, ובהם הגלגולים הקודמים.

נשוב לשכנות הפטפטניות בראש הספר. לא רק את המוזות הן מזכירות, אלא גם את המכשפות שבראש המחזה מקבת לשקספיר, ואף, כך דומה, את המשוררת, היוצרת הספר שלפנינו, לפי השקפתה, בכישוף, במשחק ואף שקר. אכן, המשחק רציני הוא והשקר אמיתי. שלא כפי דברי המדרש (אותיות דר' עקיבא) 'שקר אין לו רגלים', כאן מלמד אשמדאי את שלמה (עמ' 16): 'רק השקר יציב, הוא אומר לו, השקר רק הוא על מכונו עומד'. ואנו נזכרים בכתוב בספר יצירה (א, ד): 'בחון בהם וחקור מהם והשב יוצר על מכונו'. היוצר המושב על מכונו הוא היוצר האלהי והאנושי גם יחד (עך כך הרחבתי בספרי תורת היצירה של ספר יצירה).

יצירת רבקה, היא גם לחשי השכנות הממושכים ופטפוטיהן והקרנבל המסובך שנוצר מכך, וגם שקר יציב או אמת שכל שהיא פשוטה נצרכת היא להרבה מלים. כך אולי גם אמר אבן גבירול, בפתיחה דלעיל לכתר מלכות: 'סיפרתי בה פלאי אל חי בקצרה אך לא באריכות'. מה פירוש 'אך לא באריכות'? למה להוסיף אריכות זו שאין בה לכאורה כל תוספת על 'בקצרה', ומה פירוש 'אך' שכאן, המסמן דווקא ניגוד? נראה לי אפוא שגבירול רמז כאן על אפשרות

של פיסוק אחר של המשפט, שחציו השני הוא הרהור נוסף של הסתייגות: 'בקצרה, אך לא, באריכות'. פקפוק כזה בין הבעה קצרה וארוכה מצויה הרבה בכתבים מיסטיים, כגון בספר התיאולוגיה המיסטית של פסוודו דיוניסיוס, שאפשר לקרא בתרגומי בספר מנומסיני.

ואף בקיצור אין די. היצירה האמתית היא בשתיקה יותר מאשר בדיבור, ודווקא בה נמצאים החיים. כפילות השתיקה והדיבור מתבטאת גם הן בשני הבנים השלמיים, החי והמת, וכן בטבעה הכפול של אשת העץ של גבירול, שאינה רק מקור השירה אלא גם עץ שותק, ועץ זה הוא עץ החיים (עמ' 19): 'ואמרה השולמית - / זה העץ יונקותיו לא זקוקות לחיבור / הוא עץ החיים לכן אין בו דיבור'. (וכאן אכן אחדל מדיבורי).